

Ki a tudós?

RENDSZERVÁLTÁS A TUDOMÁNYBAN, ÉS AMI UTÁNA KÖVETKEZETT SHIFT OF REGIME IN SCIENCE AND WHAT FOLLOWED AFTER THAT

Gyáni Gábor

az MTA rendes tagja, professor emeritus, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet
Eötvös Loránd Tudományegyetem
gyani.gabor@abtk.hu

A kétszáz éves évfordulóra majdan megjelenő új Akadémia-történet részére Kosáry Domokos elnöki periódusát (1990–1996) feldolgozva ötlött eszembe, hogy érdemes lenne számvetést készíteni arról: mi valósult meg, pontosabban mi bizonyult tartósnak az akkori átalakulásból. Kosáry elnöksége, a már előző elnök, Berend T. Iván által megkezdett reformok kiteljesedésének az időszaka volt. Érdemes idézni Kosárynak, az MTA 1990. május 21-én megválasztott új elnökének a szűzbeszédéből, hogy érzékeltessük: mire készült akkor az Akadémia, a magyar tudomány eme zászlóshajója. „A cél az új, demokratikus társadalomban a tudomány szabadsága, a kutatás szabadsága, az Akadémia szabadsága és önállósága, az egyetemek autonómiája, a politikai vezetés minden kísérletétől függetlenül, minden politikától függetlenül” (MTA Levéltára, az 1990. évi közgyűlés jegyzőkönyve, 531.).

Ha most ennek a valamikori célkitűzésnek a tükrében tekintünk vissza a megvalósulás tényeire, akkor felemás eredményre jutunk. Az vitathatatlan, hogy az új akadémiai törvény parlamenti elfogadásával (1993: LXXX.) valóban helyreállt az akadémia autonóm köztestületi jellege, ami azóta is fennáll. Nem mondható el azonban mindez az elnök által pártfogolt számos további, a tudományos élet demokratizálását célzó törekvéstről. Hogy egészen pontosak legyünk: közülük egyesek már akkor kudarcba fulladtak, további másokat pedig évtizedek múlva semmisített meg az a politikai akarat, amelytől az Akadémia féltette a függetlenségét, és amelytől meg kívánta óvni magát és a tudományt a jövőben egy új törvény erejével. Ha számvetést készítünk arról, hogy mi nem valósult meg *hosszabb távon* a kétségkívül nemes 1990-es reményekből, akkor ahhoz is közelebb kerülhetünk, hogy megmondjuk: „Ki a tudós” ma Magyarországon, mely kérdéstről folyamatos eszmecsere folyik manapság a *Magyar Tudomány* hasábjain. A tárgyat illető eddigi megszólalások rendre a tudós személyiség kívánatos kvalitásaira helyezték

a hangsúlyt, többnyire megfélekedve arról, hogy mit sem ér mindez a tudományos kutatómunkára kedvezőtlen, mert *nem* a *meritokratikus* értékek érvényre jutásának kedvező politikai és intézményi feltételek közepette. Ha megnézzük, hogy mi hogyan ment tönkre idővel ez utóbbi adottságok tekintetében, és mi az, ami eleve létre sem jött a kilencvenes évek reformfolyamatában, akkor valamivel pontosabb képet alkothatunk magunknak arról: ki és hogyan (lehet) tudós a mai Magyarországon?

Már az elején megfeneklett egy és más Kosáry ambiciózus reformprogramjából: mindenekelőtt az egyetemek (mint autonóm szervezetek) és az Akadémia (mint autonóm köztestület) szoros jövőbeli együttműködését célzó törekvés. Az Athenaeum Bizottság fogalmában összegzett program arra irányult volna, hogy az akadémiai kutatóintézetek és az egyetemek *közösen* gondoskodjanak a doktori képzési programok működtetéséről és a PhD-fokozat odaítéléséről. A dokumentumok tanulmányozása alapján megállapítható: talán még a kétoldalú készség is megvolt ez irányban, de mielőtt tető alá lehetett volna hozni az Athenaeum-programban foglalt elképzeléseket, a folyamat megszakadt, és az ügy ezzel *ad acta* került. Hiszen a már az akadémiai törvény parlamenti elfogadását megelőzően kodifikált felsőoktatási törvény kizárólag az egyetemek számára tartotta fenn a doktori képzés és a doktori (PhD) fokozat odaítélésének a jogát. Hogyan értékelhetjük ma ezt a döntést? A tudomány optimális fejlődési lehetőségeinek perspektívájából nézve semmiképp sem tekinthetjük üdvösnek. Milyen indokok szólnak vajon emellett, hogy parlagon hagyható az akadémiai kutatóintézetekben rejlő tudáspotenciál felhasználása a kutatói utánpótlás kinevelésében? Amikor ma Magyarországon tényleges kutatóegyetemi munkafeltételek hiányában neveznek ki papíron kutatóegyetemet, akkor az Athenaeum Bizottság ügyében a kilencvenes években meghozott döntés abszurdnak tetszik.

Hogy milyen is valójában egy valódi kutatóegyetem, arról megannyi nemzetközi tapasztalat áll rendelkezésünkre, amelyek egyike sem emlékeztet a hazai állapotokra, ahol – mesterséges módon – két külön csatornába terelik a kutatást és az oktatást (jóllehet az egyetemeken sem csak oktatnak, de komolyan kutatnak is). Ám az mégiscsak más, mintha a doktori kurzusokért egyaránt felelhetne egy akadémiai kutatóintézet és valamelyik egyetemi tanszék vagy intézet. A kutatóegyetem pregnáns megvalósulásaként említhető a valamikori amerikai Rockefeller Egyetem, az a „majdnem megvalósult álm”, amely azért ment csupán tönkre idővel, mert nem állt mögötte biztos állami anyagi támogatás (Kac, 2022, 177–199.). Nálunk azonban, ahol *akkor még* az állami fenntartást élvező egyetemek, valamint az államtól dotált MTA együtt tartotta volna fenn ezt a rendszert, az anyagi bizonytalanság veszélye minden bizonnyal kisebb lett volna.

Sok minden más megvalósult persze Kosáry programjából, így többek közt az is, hogy az MTA továbbra is a saját fennhatósága alatt tarthassa kiterjedt kutatói intézményhálózatát. Hozzá kell tenni: a felügyelet jellege azonban megváltozott,

mivel a Központi Hivatal által irányított, általa kézben tartott rendszer decentralizáltabbá vált, benne a kutatói érdekképviselet intézményesítésével. S mi maradt mára ebből? Semmi.

Mint tudott, a kormány 2018 júniusában úgy határozott, hogy az intézeteket kivieszi az Akadémia fennhatósága alól, és kvázi állami felügyelet alá helyezi. A szándék indoka felettébb homályos és hamis volt, mivel úgymond az innovációnak megfelelő kutatási teljesítményre képtelen akadémiai kutatási gyakorlat felszámolását irányozta (volna) elő. A nyers erővel kikényszerített, és az akadémiai kutatók (továbbá az MTA vezetése) egy éven át tanúsított ellenállását is legyűrve, azt semmibe véve végrehajtott átalakulást a valamikor a műszaki tudományokban jeleskedő, immár azonban politikusi szerepet vivő akadémikus vezényelte le. Elismerem, számára az innováció, a műszaki újítás valóban fontos (moglehet: prioritást élvező) tudományos törekvésnek számít, nem így áll viszont a dolog a nem alkalmazott tudományt művelők széles táborában, márpedig az akadémiai kutatóhálózat nagyobb részt épp ezt a fajta tudományt műveli. Mindenesetre az állam a törvény (2019: LXVIII) erejével végül megfosztotta az Akadémiát a kutatóintézetektől, hogy fenntartóként az ún. Eötvös Loránd Kutatási Hálózatot léptesse annak helyébe, amelyben ténylegesen vagy kellőképpen már nem érvényesülhet az MTA akarata. S ezzel Kosáry akadémiai elnöki törekvéseinek egy további alapvető eleme, a meritokratikus tudományos testületként működő Akadémia „kebelén belüli” tudományos kutatás intézményes garanciája vált egyszeriben semmissé.

Nem tovább, negyedszázadig élt csupán a tudományos élet 1990-es évek eleji demokratizálásának egyik legfontosabb eredménye, az akadémiai kutatóhálózat megőrzése. Ennél is rövidebb idő adatott számos további demokratikus fejleménynek, amelyek így vagy úgy mind kapcsolódtak a Kosáry vezette Magyar Tudományos Akadémiához. Az Akadémia az idők során elvesztette a kutatásfinanszírozás terén élvezett korábbi előjogát is, midőn az 1986-ban felállt OTKA 2015 januárjával a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs *Hivatal* (NKFIH) fennhatósága alá került, amely minden, csak nem tisztán akadémiai testület.

A politikai rendszerváltással a kutatóközösségek újfajta szerveződése is szorosan együtt járt, ami számos önálló, a közvetlen egyetemi és akadémiai szervezeti rendtől elváló kutatóintézet létesítését vagy újjászervezését hozta magával. Ezek sorában találjuk az eredetileg a Széchényi Könyvtár mellé felállított kisebbségkutató történeti és szociológiai szerveződést, a valamikori Magyarorsággutató Intézetet. Ennek a kutatóhelynek a megújulását szolgálta a Teleki Intézetté váló, egy 1991-es kormányrendelettel kimondott átalakítása, amely ezután szoros kapcsolatba került az Akadémiával is.

Nagy Imre és mártírtársai ünnepélyes újratemetését, a Hősök terén megrendezett és a politikai rendszerváltás szimbolikus nyitányaként is értékelt eseményt követő napon, 1989. június 17-én megalakult az 1956-os történeti kutatóintézet, amely kezdettől és mindvégig élvezte az Akadémia jótékony támogatását (Gyá-

ni, 2019, 6.). Akadémiai elnökként még Berend T. Iván kezdeményezte, az utóda Kosáry Domokos pedig meleg pártfogásban részesítette a princetoni Institute for Advanced Study-jellegű, ösztöndíjas kutatókat fogadó szervezet, a Collegium Budapest megalapítását (Klanciczay, 2002, 918.). Az Akadémia még az egyik korábbi saját kutatóhelyét, a volt budai Városháza épületét is átengedte a szervezetnek. S mondani sem kell, az MTA az 1980-as évek derekáig visszanyúló közvetlen és gyümölcsöző kapcsolatokat ápolta a Soros Alapítvánnyal, amely különféle ösztöndíjak révén segítette a hazai tudományos életet.

Mindaz, amiről itt szó esett, már jó ideje a múlté. A Teleki Intézetet még a Gyurcsány-kormány számolta fel 2006 őszén; a Collegium Budapest kapuit a második Orbán-kormány zárta be 2011 szeptemberében, az 1956-os Intézetet pedig több lépcsőben, majd végérvényesen – egy rendelettel – 2019. június 15-én likvidálta a harmadik Orbán-kormány. S természetesen a Soros Alapítvánnyal (és utódszervezetével – Open Society Foundation, OSF), valamint a Central European Universityvel fenntartott szoros akadémiai kapcsolat is megszakadt egy idő után, amikor az Alapítvány (az OSF) 2018-ban Berlinbe költözött, és amikor az Orbán-kormány elűzte az egyetemet Budapestről, amely 2019-ben Bécsbe tette át a székhelyét.

Mi maradt, ezek után, azokból a reményteljes kezdeményezésekből és állagmegóvó törekvésekből, amelyek az 1990-es évek eleji akadémiai átalakulást fűtötték, és ami nem rekedt meg az MTA (és intézetei) falai között? Nem sok maradt talpon közülük, de talán ennél is többet elárul a dolog súlyáról, ha regisztráljuk: mi új keletkezett az akkor megmentett vagy újonnan létrehozott tudományos (szervezeti) infrastruktúra mellett vagy éppen helyette? Nem más, mint a tudományba való közvetlen állami beavatkozás számos produktuma, melyeknek különösen pregnáns megnyilvánulása az állam közvetlen gyámkodását élvező tudományos kutatóintézetek gomba módra való elszaporodása. Nem feladatunk ennek a szervezeti hálózatnak a hiánytalan feltérképezése, nem sokat tévedünk azonban azt állítva, hogy a humán tudományok majd mindegyikében jelen vannak, olykor bizony feltűnő arányban is. Hadd szorítkozzam ez alkalommal a történetírás példájára, amely különösen kedvelt terepe az állami történetkutató intézetalapításoknak: XX. Század Intézet (1999), XXI. Század Intézet (2001), Kommunizmuskutató Intézet (2011), Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet (2013), Nemzeti Emlékezet Bizottsága (2013), Kommunizmus Bünei Alapítvány (2013), Veritas (2014), Magyarorsággutató Intézet (2018), NKE Közép-Európa Kutatóintézet (2018), Gulag- és Gupvikutató Intézet (2021). A felsorolt állami alapítású, közvetlenül állami kézben lévő „kutatóintézetek” elsődleges feladata az éppen aktuális emlékezet- és identitáspolitika eszmei kiszolgálása, sőt nemegyszer nyílt politikai propaganda folytatása.

Mi garantálja ezek után a tudomány, elsősorban a humán- és társadalomtudományok politikai beavatkozástól (sőt irányítástól) független, szabad művelé-

sét? Annak fényében, amit az 1990-es évek eleji akadémiai átalakulás, jelesül a Kosáry Domokos elnök által programba vett reformfolyamat megcélzott és létre is hozott, alig valami maradt életben mára. Ha ezt a pusztulást összevetjük azzal, amit a tudományunk valamikori (1949 utáni) marxista–leninista–sztálinista *gleischaltolása* vitt véghez, a mai állapotok láttán sem veszett ki belőlünk teljesen a remény, hogy még úzhető ebben az országban politikamentes (*de nem értékek nélküli!*) történetírás vagy másféle humán- és társadalomtudomány. Addig biztos fennmarad ez a remény, amíg akad helyzetben (értsd akadémiai-egyetemi állásban) lévő erre elhivatott kutató. Akkor enyészik el majd végérvényesen a dolgot illető remény, ha már ez a forrás is megszűnik, és bekövetkezik az, ami 1949 után történt nálunk a tudományt tekintve.

Akkor azzal együtt állították félre, és seprűzték ki jó időre a tudomány akadémiai világából az Akadémia 1990 és 1996 közötti majdani elnökét, a valamikori Teleki Intézet Történettudományi Intézetének az igazgatóját, hogy helyére a semmilyen szakmai előképzettséggel és akár csak minimálisan értékelhető tudományos munkássággal sem rendelkező kommunista pártmunkás Andics Erzsébetet emelhessék a szaktudomány első számú vezetőjének a pozíciójába. A frissiben még akadémikussá is előléptetett (ő az első női akadémikus hazánkban!), és az ún. „történeiszfront” irányítójaként ténykedő Andics (Baráth, 2021, 112–142.), számos társával (Molnár Erikkel, Nemes Dezsővel és további másokkal) karöltve tette teljessé a tudomány pártirányítását, melynek kései felszámolása hozta volna el a tudományos rendszerváltást.

Ma még nincsenek a porondon új Andicsok, bár már ma is jól érzékelhető az a jelentésváltozás, amelyen a tudós fogalma kezd átesni. Futó szemlét tartva az állam által újonnan létrehozott és a politikai hatalom kifejezett ukáza szerinti kutatásokba fogó intézetek személyi állományán, valamint nem hagyva figyelmen kívül azt sem, hogy kiket tüntet ki megtisztelő figyelmével az állam (ki kaphat például manapság történészként Széchenyi-díjat), vagy ki mindenkit neveznek ki – hazai egyetemeink némelyikén – professzornak a Magyar Akkreditációs Bizottság által képviselt szakértő megítélés ellenében, már jóval kevésbé bizakodhatunk a jövőt illetően. A „Ki a tudós?” kérdésre válaszolva megkockáztatom, hogy kijelentsem: az a történész biztos nem tudós a szó szigorúan *normatív* értelmében, aki emlékezet- és identitáspolitikai politikai propagandát fejt ki a szaktudomány örve alatt. A „Ki a tudós?” kérdésre adható pozitív felelet pedig abban összegezzhető, hogy az a valaki, aki a realista episztemológia szabályait betartva tevékenykedik a racionális megismerés terén. Ez éppúgy jelentheti a diszciplináris objektivitás elvéhez való igazodást, amikor a tudományos igazság keresését a diszciplinának mindegyikében létező konvenciók szabályozzák (tartják mederben), mint a dialektikusnak nevezett objektivitás ábrándjának a kergetését, midőn tág tere nyílik az egyéni invención és kreativitáson nyugvó vizsgálódásoknak; és végül a procedurális objektivitás fogalma által vezérelt kutatómunka is teljes értékű

tudóst követel, amikor a hibátlan kutatói gyakorlat szorgalmazása jelenti a garanciát arra nézve, hogy az illető belül marad a racionális megismerés szorosán vett határain (Megill, 2007, 114–124.). A kérdés bővebb kifejtésével ezúttal adós maradok, mentségemre szolgál azonban, hogy korábban és máshol már elvégeztem ezt a feladatot (vö. Gyáni, 2020).

*

Mindaz, amivel az 1990-es évek elejének átalakulása biztatóan kecsegtetett bennünket, hogy visszanyerhetjük, vagy egyszerűen újraterezhettük az autonóm és szabad tudományos kutatás ethoszát és szervezeti világát, *hosszabb távon* beváltatlan ígéret maradt. Ne kerteljünk kimondani: a 2020-as évekből visszatekintve a tudomány művelőinek akkor meghirdetett szabadságharca, legalábbis amit ebből az Akadémia megújulása a zászlajára tűzött, részben biztos, hogy kudarcba fulladt vállalkozásnak bizonyult.

IRODALOM

- Baráth K. (2021): *A történetírás terhe. A magyar historiográfia rendhagyó története*. Budapest: Kijárat Kiadó
- Gyáni G. (2019): Élt harminc évet. Az 1956-os Intézet keletkezése és kimúlása. *Élet és Irodalom*, 2019. június 14. 6.
- Gyáni G. (2020): *A történeti tudás*. Budapest: Osiris
- Kac, M. (2022): *A véletlen rejtélyei. Önéletrajz*. (Ford. Gyárfás V.) Budapest: Typotex Kiadó
- Klaniczay G. (2002): A Collegium Budapest tizedik éve. *Magyar Tudomány*, 7, 918–923. <http://www.matud.iif.hu/02jul/klanic.html>
- Megill, A. (2007): *Historical Knowledge, Historical Error. A Contemporary Guide to Practice*. Chicago: University of Chicago Press, https://www.researchgate.net/publication/37689765_Historical_Knowledge_Historical_Error_A_Contemporary_Guide_to_Practice